

Հենգել Մանուչարյան

ԱԶԳԱՅԻՆ ԳԱՐԱՓՈՐԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԻՄՆԱԴՐՈՒՅԹՆԵՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ «ՍԱՍՈՒՆՑԻ ԴՎԻԹ» ԷՊՈՍՈՒՄ

Քաջերի սահմանը զենքը չէ միայն, ինչպես ասված է, այլ և այն հոգեկան մղումը,
որ տանում է դեպի զենքը:
Նիկողայոս Ադոնց

«Սասունցի Դավիթ» էպոսը բանահյուսություն է՝ բաղկացած վիպական ու պատմական ստեղծագործություններից, ավանդազրույցներից, առասպելներից ու լեգենդներից: Էպոսի թեման 7-10-րդ դարերի Հայաստանի պատմության շրջադարձային իրադարձություններն են. արաբական ծանր լուծը, այդ լծի դեմ ծավալված ազգային-ազատագրական ապստամբություններն ու դրա վերջնական թոթափումը և Բագրատունյաց թագավորության հաստատումը:

Առ այսօր հայտնաբերվել և հրատարակվել է էպոսի մոտ 160 պատում¹:

Էպոսի երևան գալու հետ սկսվել են էպոսագիտական հետազոտություններ կատարվել, որոնք ծավալվել են հիմնականում երեք ուղղությամբ. առաջինը բանահավաքչական գործն էր, երկրորդը՝ էպոսի պատմական կորիզի ի հայտ բերման, և երրորդը՝ գրական երկի առասպելաբանական ուսումնասիրությունը՝ աշխատելով վեր հանել հնդեվրոպական միջերի հետ կապ ունեցող մոտիվներն ու դրվագները²: Սակայն դուրս գազնավեպը, ամուր կանգնած լինելով ազգային-ազատագրական պայքարի հողի վրա, ներկայանում է ոչ միայն առասպելական ու զեղարվեստական մտածողության արգասիք, այլև ազգային գաղափարաբանության բազմաշերտ ու կուռ համակարգ: Այնտեղ շոշափվել ու մշակվել են հայոց ազգային գաղափարախոսության առանցքային այնպիսի գաղափարներ, ինչպիսիք են՝ *հայ ժողովրդի ծագումնաբանության ցեղային ակունքների, նվիրական հայրենիքի, ազգային ինքնության, ինքնահամախմբման*՝ ազգային միասնության և հատկապես *ինքնաազատագրման հայրենիքի ու հայ ժողովրդի ազատագրության պայքարի գաղափարները*:

Հարկ է նշել, որ Խորհրդային իշխանության տարիներին էպոսագիտությունը թեև մեծ հաջողությունների է հասել, սակայն հասարակարգի պահանջներով թելադրված դասակարգային ու արժեքային մոտեցումները հանգեցրել են որոշ ծայրահեղությունների: Ուստի վերանայման կարիք ունեն էպոսի ստեղծման ժամանակի, էպիկական հերոսների և նրանց պատմական նախատիպերի, Փոքր Միերի ֆենոմենի լուսաբանումները:

Հետազոտողների ուշադրությունից վրիպած այս հիմնախնդիրների ի հայտ բերմանն է նվիրված ներկա ուսումնասիրությունը:

«Սասունցի Դավիթ» ժողովրդական հերոսական էպոսը թեև իր ասք-առասպելների բովանդակությամբ հասնում է մինչև նախնադար, բայց իրականում այն սկսվում է արաբական տիրապետության հաստատման ժամանակների իրադարձությունների արձագանքների նկարագրությամբ և հասնում մինչև նրանց երկուսուկես դարյա լծի թոթափումը: 10-րդ դարում է Հայաստանը *վերջնականապես* ազատագրվել արաբական լծից, վերակերտվել 428 թվականին կորցրած պետականությունը և վերջ տրվել ոչ միայն ֆիզիկական ստրկությանը, այլ նաև հոգևոր ստրկամտությանը: Այս դարի հաղթական ճակատամարտերում են ծնվել Հայաստանն ազատագրող հերոսները, կերտվել

¹ Տե՛ս Սասունցի Դավիթ: Հայ ժողովրդական հերոսավեպ, առաջաբանը, բառարանը, ծանոթագրությունները Ս. Բ. Հարությունյանի, Ե., 1981, էջ V:

² Տե՛ս Պիտեր Քաուի, Գործողությունների զարգացումը «Սասնա ծռեր» էպոսում, որպես բանավոր ավանդության ազդակ, «Համաշխարհային ժողովրդական էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժանրը», Ե., 2006, էջ 72:

նրանց հերոսական կերպարները, ինչպես նաև՝ հաղթող ժողովրդի ազատատենչ գահակարները:

Այս դարում են տեղի ունենում հասարակական-տնտեսական արմատական տեղաշարժեր: Վերականգնվում է խաթարված տնտեսությունը, ձևավորվում խոշոր ավատատիրական հողատիրությունը, ծաղկում քաղաքները: Աննախադեպ վերելքի այս դարում ու միջավայրում է ծնվում նաև հայ ժողովրդի էպիկական մոնումենտալ հուշարձանը՝ «Սասունցի Դավիթ» էպոսը:

Փորձենք պարզել, թե ինչպիսի պատմական անձեր ու իրադարձություններ են նյութ դարձել վեպի, ում համար և ինչի համար է հորինվել վեպը, ինչպիսի լուսաբանություն է տալիս վեպը պատմական նյութին¹:

Պարզվում է, որ էպոս ստեղծողները նպատակ են դրել գտնել, թե մոռացված անցյալի որ կետից է վերընձյուղվել հայ կյանքը, Հայաստանն ազատագրողների՝ ջոջանց տան ակունքները: Այստեղ ժողովուրդը ինքն է ի հայտ բերում իր նշանավոր նախնիներին՝ Սանասարին ու Բաղդասարին, ինքն է կերտում Մեծ ու Փոքր Սիերների և Սասունցի Դավիթի կերպարները: Ահա այս հերոսների ապրած ու գործած դարաշրջանների հիման վրա էլ էպոսը բաժանվել է չորս ճյուղի, որոնցից յուրաքանչյուրում ներկայացվում է ազգային կյանքի մի ամբողջական պատմաշրջան:

Առաջին ճյուղում ներկայացվում է Ջոջանց տան ծննդաբանությունը, երկրորդում՝ արաբական տիրապետության դեմ պայքարի ելած Մեծ Սիերի սխրագործությունները՝ փայլուն հաղթանակները, արաբական լծի թոթափումը և անկախ պետականության ստեղծումը, երրորդում՝ Հայաստանը արաբական լծից վերջնական ազատագրումը Սասունցի Դավիթի գլխավորությամբ, չորրորդում՝ պետականության անկումը, անթագ ու անհայրենիք Փոքր Սիերի դեգերումներն ու ի վերջո Վանա քարաժայռում փակվելը:

Էպոսի առաջին ճյուղը սկսվում է այն դեպքերի նկարագրությամբ, թե ինչպես հայ ժողովրդին բնաջնջելու սպառնալիքի տակ, Հայաստանը նվաճած Բաղդադի խալիֆը կնության է պահանջում հայոց Գագիկ թագավորի դստերը՝ Ծովինարին:

«Բաղդադու խալիֆան կանչեց, ասաց.

-Հա, ասքար, ասքար արեք, գնացեք.

Աղջիկ կը տա՝ կը տա. չի տար.

Քար քաղեցեք, ավազ մաղեցեք,

ժողովեցեք, բերեք՝ ինչ կա»²:

Այս անելանելի վիճակից դուրս գալու համար աղջիկը որոշում է իր ժողովրդին փրկելու համար ինքնագոհողության գնալ.

Այս ծանր մտորումների մեջ Ծովինարը Բաղդադ գնալուց առաջ, Վանա ծովափին գրոսնելու ժամանակ ծարավում է: Այդ պահին ժայռից բխում է սառնորակ աղբյուր, որից երկու բուռ ջուր է խմում Ծովինարն ու այդ ջրից հղիանում: Բաղդադում պարզվում է, որ նա երեխա է ունենալու, որի համար խալիֆը մահվան վճիռ է կայացնում: Սակայն Ծովինարի խնդրանքով մահապատիժը հետաձգվում է մինչև ծննդաբերություն: Ծնվում են երկվորյակ տղաներ՝ Սանասարն ու Բաղդասարը, որոնք, դարձյալ մահվան սպառնալիքի տակ անց են կացնում իրենց մանկությունը: Արաբական կուռքերին զոհաբերվելուց խույս տալով՝ պատանի եղբայրները մոր խորհրդով փախչում են Հայաստան և հաստատվում Սասունում:

Ինչպես տեսնում ենք, Սասնա դյուցազունների ծագումնաբանական ակունքների որոնումները էպոս ստեղծողներին տարել են նախապատմական առասպելների աշխարհ: Սանասարի և Բաղդասարի մայրը հայոց Գագիկ թագավորի դուստր Ծովինարն է, որը բեղմնավորվել է իր հայրենիքի՝ Վանա լճի ափամերձ ժայռից բխած աղբյուրից խմած ջրից: Հանդիպելով ջրի բեղմնավորող ներուժին՝ Ծովինարը ակամայից դարձել է դյուցազնատոհմի արարիչը: Ծովինարի և նրա աստվածածին զավակների՝ Սանասարի ու Բաղդասարի և նրա այլակրոն խալիֆ ամուսնու միջև հակամարտությունից բացի այլ

¹ Տե՛ս Աբեղյան Մ., Երկեր, հ. Ա, Ե., 1966, էջ 13:

² Սասունցի Դավիթ, Հայկական ժողովրդական էպոս, Ե., 1961, էջ 5:

ընդհանրություն չկա: Դիցաբանական կաղապարում այն դրսևորվում է որպես անհաշտ թշնամություն նվաճող խալիֆի և ազատատենչ հայ պատանիների միջև:

Հայկական էպոսի ծագումնաբանական ժառանգա-արյունակցական կապը անմիջական է, շաղկապված են հերոսների չորս սերունդները: Ջրից գորեղանալու հատկանիշը փոխանցվել է նաև նրանց սերունդներին¹:

Որոշ էպոսագետներ, առաջնորդվելով համեմատական առասպելաբանության մեջ տիրապետող միգրացիոն տեսության ուղղությանը, տարբեր ժամանակներում ու տարբեր վայրերում են փնտրել Ջոջանց տան նախահայրերին ու նրանց նախահայրենիքները: «Ըստ բաբելական սեպագիր փոքր ժամանակագրության,- գրում է էպոսագետ Ս. Հարությունյանը,- մ. թ.ա. 681 թ. ...Ասորեստանի Սենեխերիբ թագավորի որդիներից մեկը խռովության ժամանակ սպանում է հորը և փախչում անհայտ ուղղությամբ: ...Սեկ այլ համաժամանակյա սեպագիր աղբյուրով՝ նրանք փախչում են Ուրարտու: Պատմական այս եղելությունները փոքր ինչ վիպականացված հիշատակվում է նաև Աստվածաշնչի թագավորաց 4-րդ գրքում: Ասորեստանի Սենեքերիմ թագավորը ...Նինվեում իր Նեսրաբա Աստծո տաճարի մեջ երկրպագություն է կատարում, թագավորի զույգ որդիները՝ Ադրամելիբ և Սանասար, սրով խփում, սպանում են հորը և փախչում Արարադա Երկիրը»:

...Նույն ավանդության շարունակությունը իբրև հայ իշխանական նախնիների ծագման պատմություն գտնում ենք միջնադարյան աղբյուրներում: Մ. Խորենացին հաղորդում է, որ Սանասարն ու եղբայրը՝ Ադրամոզան, Հայաստան են գալիս Պարույր Սկայորդու ժամանակ: Վերջինս Սանասարին է տալիս Աղծնիք նահանգը, նրա սերունդները աճելով ու բազմանալով լցնում են Սին կոչված լեռը՝ Սասունը, իսկ եղբայրը բնակվում է նույն լեռան հարավ արևելյան կողմում, և նրանից սերում են Արծրունի և Գնունի իշխանական տները»²:

Թե որքանով են այս ավանդական վկայությունների հիմքերը իրական, պատմական, Ս. Հարությունյանը իր խնդրից դուրս է համարում: Ուսումնասիրողների մի մասն էլ համոզված է, որ անկախ նրանից, թե Խորենացին ինքը, թե հետագա դարերի իր խմբագրողներն ու ընդմիջարկողները երբ, ում և ինչի համար են օգտագործել այս առասպելը, պատմականորեն չեն հիմնավորվում³:

Էպոսաստեղծ հայ ժողովուրդը իր պետականությունը վերակերտող նախարարական տան՝ Ջոջանց տան նախնիներին սերել է ո՛չ արաբական, ո՛չ ասորական և ո՛չ էլ հրեական ակունքներից: Ազգային արժանապատվության և ազգային գաղափարաբանության տեսակետից նա ավելի արժանապատիվ առասպել է ստեղծել իր ժողովրդի ծագումնաբանության մասին, քան պատմագիրներն ու պրոֆեսիոնալ պատմաբանները: Սասնա դյուցազունների նախնիների՝ Սանասարի ու Բաղդասարի մայրը Ծովինարն է, հայրը՝ Վանա լճափից բխած անաղարտ աղբյուրի ջուրը:

Ցեղային ինքնաձանաչման խորունկ որակները էպոս ստեղծողները դրսևորեցին նաև հայոց հինավուրց հայրենիքի գաղափարի կերտման ու սրբագործման ժամանակ: Բաղդադից Հայաստան փախչող Սանասարին ու Բաղդասարին զարմացնում է Հայաստանի լեռներից գահավիժող մի գետակ, որը թափով կտրում ու կիսում է մի մեծ գետի հոսանքը: Բռնելով այդ գետակի հունը՝ սկսում են հայրենիքի հայտնագործման որոնումները: «Ու բռնեցին զէն բարակ ջուր,

Ու գնացին մեկ վերունի էրկիր հասան,-

Քարափրթա, ծոր, անդունդք, քար ու կապան,

Անտառ, արջ ու գազան»⁴:

¹ Տե՛ս Տրեվեր Կ., Հայկական էպոսի ջրային անթեսը, «Սասունցի Դավիթ», Ե., 1939, էջ 97-102:

² Հարությունյան Ս., Հին հայկական և առասպելաբանական ավանդույթների զարգացումը «Սասնա ծռեր» էպոսում, տե՛ս «Հայկական ժողովրդական էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը», Ե., 2006, էջ 9:

³ Տե՛ս Շահնազարյան Ա., Բագրատունյաց նախարարական տոհմի ծագումը, «Աշխատություններ հայկական պետական պատմական թանգարանի», Ե., 1949, էջ 166-212:

⁴ Սասունցի Դավիթ, Ե., 1961, էջ 25:

Որոշ ժամանակ այդ գետակի ակունքի մոտ մնացին, բերդի հիմքեր զցեցին, բայց մենակությունից նեղվելով՝ որոշեցին որոնել մարդաշատ բնակավայր: Եվ այդ որոնումները եղբայրների առաջ բացեցին արաբների լծի տակ հեծող մի թշվառ աշխարհ: Նախ գնում են Մուշի Մուշեղ թագավորի մոտ և բնակության տեղ խնդրում: Բայց թագավորը հենց որ իմանում է, որ Բաղդադի խալիֆի տղաներն են սարսափահար պատասխանում է.

«...-Որ էդպես է, որդիք,
Մենք չենք իշխենա ձեզի պահել,
Էնի զորեղ թագավոր է,
Կը գա մեր առ ու գերին կը տանի»¹:

Մերժված պատանիները ուղևորվում են Արգրումի ամիրայի մոտ: Սակայն, սա ևս, հենց որ լսում է Բաղդադի խալիֆի տղաներն են, դարձյալ սարսափահար մեծում է.

«Էդ ամիրան ասաց.- Հայ, հայ, հայ,-
...-Մենք էդոնց մեռելներուց կը փախնինք,
Էդոնց կենդանուն ռաստ կը գանք:
Ոչ, ձեզի տեր չենք կարնա ըլնի»²:

Համատարած վախի այս մթնոլորտում եղբայրները որոշում են թաքցնել իրենց կապը Բաղդադի խալիֆի հետ:

«Սանասար ասաց Բաղդասարին.
-Աղբեր, մենք եդ մարդու մոտեն կը փախնինք
...Արի մենք եդ շան անուն չտանք»³:

Ու այդպես էլ անում են: Ուղևորվելով Մանազկերտի Թևաթորոս թագավորի մոտ՝ առժամանակ հաստատվում ու հյուրընկալվում են այնտեղ, սակայն չհարմարվելով միջավայրին, Թևաթորոսից ստանալով որոշ օգնություն և քառասուն աղքատ ընտանիք՝ տեղափոխվում են իրենց հիմնած Սասնա Տուն: Աղքատներին տներ ու իրենց համար ամրոց կառուցելուց հետո գնում են Բաղդադ, Ծովինարին վերցնում և վերադառնում են նախ իրենց պապի՝ Գագիկ թագավորի մոտ:

Հրաժարվելով Գագիկի ժառանգորդը լինելու առաջարկից, պապից ստանալով «...Ծովասար, Մարաթկա ջուր, Ճապաղջրի Բաժն ու Քոդեն»⁴ վերադառնում են Սասուն: Այս բոլորից բացի՝ Սանասարն ավելի է ընդարձակում իր տիրույթը.

«Սև սարի բոլոր ու չուրի Ծծմակաքիթ՝
Մշու վերևով պարիսպ քաշած,
Էլած էր չուրի Սեղանասարու գոտին ի վե՛
Ճապաղջրու Դուրան, Մուրադ գետի բերան,
Ու գէդ ամենն էլ տիրապետեց
...Օրերուց օր մ էլ զարկեց, գնաց չուրի Մըսըր,
Չուրի Բաթմանա կամուրջ, չուրի Անգղա ծոր»⁵:

Ահա Ծովինարի որդիների՝ Ջոջանց Տան նախնիների հայրենիքը:

Այս տարածքները հայոց հայրենիքն է, նաև իր սրբազան ջրերով: Էպոսում հայոց հրաշագործ ջուրը հանդիսանում է այն հիմնական տարերքը, որն իր զավակներին գերմարդկային ուժ է շնորհում, նրանց ծնողն է, նրանց կյանքի աղբյուրը: Հրաշագործ գետակի ակունքում են Սասնա հիմնադիր նախնիները կառուցում իրենց բերդը, քանի որ համոզված են, որ «Ով էդոր ական ջուր խմե կտրիճ կըլնի»: Սանասարը այդ ջուրը խմելով, դյուցազնացավ: Ջրից ծնված հսկան ջրից է ստանում իր անխոցելի զենք ու զրահը, հասակն ու զորությունը, ջրից է ստանում նույնիսկ իր հրեղեն ձին՝ Քուռկիկ Ջալալին⁶:

¹ Սասունցի Դավիթ, էջ 27:

² Սասունցի Դավիթ, էջ 28:

³ Սասունցի Դավիթ, էջ 28:

⁴ Սասունցի Դավիթ, էջ 53:

⁵ «Սասունցի Դավիթ», էջ 53:

⁶ Տե՛ս «Հայկական էպոսի ջրային անթեսը», «Սասունցի Դավիթ», Ե., 1939, էջ 100:

Վեպի բոլոր գլխավոր հերոսները, կաթնաղբյուրում լողանալով, հզորություն են ստանում, որը դիտվում է որպես հայրենի ջրի պաշտամունքի խորհրդանիշ՝ տոտեմ¹:

Սասնա տան հիմնադիրները այդ հրաշագործ աղբյուրների մոտ են հիմնել իրենց որսի առասպելական անտառներն ու այգիները: Այդ սրբազան այգի-անտառներում են ամփոփվել նախնիների շիրիմները, նրանց անունները հավերժացնող հուշարձաններն ու տաճարները: Հենց որ Մհերի կինը հղիանում է .

«Էդ վախտ էլավ Մհեր, գնաց Սասունա սար
Մեկ խաս բախչա մի տնկել էտու էնտեղ,
Իր սարեն կայնեցուց էնտեղ,
Էդ տեղի անուն դրեց Ծովասար:
Ծովասարեն էրկու սահաթի չափ գատն
Գնաց խորոտ վանք մի շինեց,
Վանքի անուն դրեց, Մարութա բարձր Աստվածածին»²:

Ինչպես տեսնում ենք, հողը հայրենիք դարձավ, երբ այն պատվեց ժողովրդի պատմամշակութային և ճարտարապետական հուշարձաններով, նախնիների գերեզմաններով, այդ հողը ժողովրդի պատմական հիշողության մեջ մտավ իր առասպելներով, երգերով, հեքիաթներով:

* * *

Ցեղի ու հայրենիքի հայտնագործման ու գաղափարայնացման հետ առաջնային է դառնում ազգային գաղափարախոսության առանձնահատկություններն արտացոլող այլ հիմնադրույթների՝ **ազգային ինքնության, ինքնահամախմբման ու ինքնաազատագրման** գաղափարների ի հայտ բերումը: Գաղափարներ, որոնք ամբողջացան ու կատարելության հասան էպոսի հերոսական շրջանում՝ երկրորդ և երրորդ ճյուղերում, որոնցում գործող գլխավոր հերոսները Սանասարից ու Դեղձուն Ճյուղ-Ծամից ծնված Մեծ Մհերն էր ու իր որդին՝ Դավիթը: Այս ճյուղերի հերոսների կերպարները նույնպես կերտվել են պատմական որոշակի իրադարձությունների և նրանց իմաստավորող նախնադարյան առասպելների հիմքի վրա:

Մեծ Մհերի ճյուղի հիմքում ընկած է հին հայկական արեգակի Աստված Միհրի կերպարը:

Ջոջանց տան ազգային ինքնության բացահայտման առաջին դրսևորումը պատանի Մհերի կռիվն էր Սասունի հացի ճանապարհը փակած առյուծի դեմ:

«Գնաց, ինք ու առյուծ առան իրար:
...Կանչեց, մի ձեռ թալեց էդ առյուծի վերի ծնոտ,
Մյուս ձեռ թալեց ներքի ծնոտ,
Ճղեց էդ առյուծ մեջտեղեն
Արեց էնոր եկու կտոր»³:

Այս փայլուն հաղթանակը միանգամից մեծ համբավ բերեց պատանի Մհերին: Սասունցիք նրան կարգեցին իրենց տեր ու առաջնորդ, իսկ մայրը նրան հանձնեց հոր՝ Սանասարի գենքն ու զրահը:

Արևի աստված Մհերի և արևի տոտեմ առյուծի միջև այս տպավորիչ մենամարտը ոչ միայն Մեծ Մհերի ներուժի ի հայտ բերման, ազգային ինքնության-ինքնահաստատման գաղափարի խորհուրդն ունի, այլև հնարավորություն է տալիս ճշտելու հայոց արևի աստծո՝ Մհերի տեղը հնդեվրոպական համեմատական առասպելաբանության համակարգում: Ուսումնասիրողների մի մասը հակված է հայկական Միհր-Մհեր աստծուն ծագեցնել հնդիրանական օտար միջավայրից⁴: Մինչդեռ էպոսի այս դրվագում ի հայտ է

¹ Տե՛ս Ծատրյան Զ., Ջուրը որպես տոտեմ նախնի, «Սասնա ծռեր» էպոսում: «Համաշխարհային ժողովրդական էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժանրը», Ե., 2006, էջ 182:

² «Սասունցի Դավիթ», Ե., 1961, էջ 128:

³ «Սասունցի Դավիթ», էջ 106:

⁴ Աիյան Ստ., «Սասնա Ծռեր» հայկական էպոսը և հնդեվրոպական երեք ֆունկցիաները, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1985, թիվ 1, էջ 32-44: Հարությունյան Ս., «Սասնա Ծռեր» հերոսավեպի

զալիս անմիջական կապը տոհմական համայնքի տոտեմի, առասպելի և նրա բնական հայրենիքի միջև: Հայտնի է, որ հայկական լեռնաշխարհի բնիկների մեջ դեռևս նախնադարյան հասարակարգում առաջ է եկել արևի պաշտամունքի տոտեմը՝ առյուծի կերպարանքով: Առյուծ-արևի պաշտամունքը Հայաստանի բնիկների արվեստում արտացոլվել է դեռևս ժայռապատկերներում, ապա բուռն առաջընթաց ապրել Ք.ա. 3-րդ հազարամյակի հուշարձաններում, այնուհետև զարգացել ու կատարելագործվել ուրարտական և միջնադարյան հավատալիքների մեջ: Արևի աստվածությանը հայերը անվանել են Ար կամ Արա: Ուրարտական պանթեոնի երեք գլխավոր աստվածներից մեկը՝ արևի աստվածն էր. Արան, որը սեպագիր արձանագրություններում հիշատակվում է Արդինի անունով¹:

Հետուրարտական շրջանում Արդինին անվանվում է Արամագը և ստանձնում հայոց գլխավոր աստծու դերը, արևի աստվածությունը գիջելով որդուն՝ Միհրին (Մհերին): Անդրադառնալով Մեծ Մհերի առյուծի դեմ մենամարտին՝ տեսնում ենք, որ երկուսն էլ արևի պաշտամունքի խորհրդանիշներն են, մեկը՝ նախնադարյան տոտեմի, մյուսը՝ հայ ժողովրդի արևի աստծու կարգավիճակով:

Աստվածների այս կերպափոխությունը հասարակական կյանքի հեղաշրջման արձագանքն է: Արևի տոտեմին փոխարինում է հրաշագործ դյուցազնը՝ Առյուծաձև Մհերը: Այս անցումը պայմանավորված է մեծ զարթոնք ապրող ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի բուռն վերելքի հետ:

Մեծ Մհերի առասպելական սխրագործությունների շրջադարձային իրողությունը Մսրա Մելիքի հետ մենամարտն էր ու հաշտության շահեկան պայմանագրի կնքումը: Մսրա Մելիքը, հենց որ լսում է Մհերի քաջագործությունների մասին, նրանից պահանջում է կա՛մ յոթ տարվա խարջը տա, կա՛մ կռվի հրավերն ընդունի: Հարաբերությունները պարզելու համար Մհերը ուղևորվում է Մըսր: Չգտնելով հաշտության եզրեր՝ ախոյանները մենամարտի են բռնվում: Երեք օրվա ծանր պայքարից հետո, Մսրա Մելիքը, որ տեսնում է չի կարողանում հաղթել, հաշտության պայմանագիր է կնքում:

Էպոսի երկրորդ ճյուղի իրադարձությունների բարձրակետը այս պայմանագրի կնքումն էր, որի արդյունքում Հայաստանը ազատագրվում է արաբական դարավոր լծից:

Մհերի սխրագործությունները փառաբանող այս առասպելը խարսխված է պատմական անհատների և ստույգ թվագրվող իրադարձությունների վրա:

Պատմությունից հայտնի է, որ արաբական խալիֆայությունը 9-րդ դարում սկսում է թուլանալ: Եգիպտոսում, Իրաքում, Իրանում, Այսրկովկասում ծավալված ապստամբությունները խարխլում են խալիֆայության հիմքերը, և նա հարկադրված ձանաչում է տեղական մանր իշխանությունների անկախությունը:

Հայաստանում իրենց ժառանգական հողատիրական իրավունքները վերականգնում են Բագրատունյաց, Արծրունյաց, Սյունյաց նախարարական տները: 855 թ. սպարապետության, իսկ 862 թ. իշխանաց իշխանի պաշտոնը անցնում է Սմբատի որդի Աշոտ Բագրատունու ձեռքը, որը 30-ամյա խաղաղ պայմաններում վերականգնում ու ծաղկեցնում է Հայաստանը:

Արաբական տիրապետության այս պատմաշրջանում սա միակ իրադարձությունն է, որն առանց արյունահեղ ճակատամարտի հաջողություն է բերել հայ ժողովրդին:

Հաջորդ ակնառու պատմական փաստը, որն իր արձագանքն է գտել էպոսում, դա այն է, որ Մութավաքիլ խալիֆը հայ-բյուզանդական մերձեցումը կանխելու և Աշոտ Բագրատունուն սիրաշահելու նպատակով 885 թ. նրան ձանաչում է հայոց թագավոր:

Էպոսագետները իրավացիորեն գտնում են, որ բոլոր էպոսների հիմքում ընկած են էպոսաստեղծ ժողովրդի պատմության ամենաշրջադարձային իրադարձությունները: Եվ եթե այդպես է, ապա 9-րդ դարի հայ ժողովրդի պատմության ամենանշանավոր իրա-

առասպելաբանական հիմքերը, «Հայկական «Սասնա Շռեր» էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժառանգությունը», Ե., 2004, էջ 9-16:

¹ Տե՛ս Հմայակյան Ս., Վանի թագավորության պետական կրոնը, Ե., 1990, էջ 44:

դարձությունը արաբական լծի թոթափումն էր ու անկախ ինքնիշխան պետականության հիմնադրումը: Հետևաբար պետք է ընդունելի համարել, որ այդ մեծ գործն իրագործող Աշոտ Ա Բագրատունու /885-890 թթ./ գործունեությունն է ընկած էպոսի 2-րդ ճյուղի հերոսի՝ Մեծ Միերի կերպարի հիմքում:

«Սասունցի Դավիթ» էպոսում պատմական հաջորդ ամենանշանավոր իրադարձությունը Հայաստանի վերջնական ազատագրումն էր արաբական դարավոր լծից, որը տեղի ունեցավ 10-րդ դարի առաջին քառորդում: Ուսումնասիրողների կարծիքով էպոսի երրորդ ճյուղը հենց այդ պատմական կարևորագույն իրողության վիպական ընդհանրացումն է: Էպոսի այս դրվագում առասպելաբանական շերտը զգալիորեն տեղի է տալիս վիպական-հերոսականին:

Մեծ Միերի մահից հետո Մսրա Մելիքը հարձակվում է Հայաստանի վրա, ավերում ու վերստին ծանր լծի տակ դնում երկիրը.

«Մըսրա Մելիք, որ իմացավ Սասնա Միեր մեռե՛

...գորք հավաքեց,

Գնաց Սասնա տեղաց վերան.

...Սասուն ավրեց, առ ու ավար արավ:

Սասունցոց հպատակ դարձուց»¹:

Այս ծանր օրերին Բաղդադում, Իսմիլ խաթունի խնամքի տակ գտնվող մանուկ Դավթի առաջին անհնազանդության դրսևորումը Մսրա Մելիքի թրի տակով չանցնելու դրվագն է: Հայաստան ուղարկելուց առաջ Մելիքը, որպես հնազանդության արարողություն, Դավթից պահանջում է, որ անցնի իր թրի տակով:

«Դավիթ պատասխան էտու,

...Հազար էդպես Մելիք մեռնի՛

...Էս լաչակի տակով կանցնեմ.

Էնոր թրի տակով չեմ անցնի»²:

Մսրա Մելիքը, զայրացած այս հանդուգն քայլից, Դավթի ուղեկից փահլևաններին՝ Բաթման Բուղին և Չարբահար Քամիին, հանձնարարում է ձանապարհին սպանել նրան: Կանխազգալով ուղեկիցների այս չար մտադրությունը, Հայաստանի սահմանազխին Դավիթը պատուհասում է նրանց և անվնաս հասնում Հայաստան:

Դավթի հաջորդ ընդհարումը տեղի է ունենում Մելիքի հարկահանների հետ, երբ նրանք Կոզբադինի գլխավորությամբ գալիս են Հայաստան և պահանջում 7 տարվա հարկերը, այն էլ այնքան նսեմացնող հարկատեսակներով, ինչպիսիք էին.

«Քառսուն էրկեն կնիկ բերեմ՝ ուղտեր բառնան,

Քառսուն կոլոտ կնիկ բերեմ՝ էրկանք աղան,

Քառսուն ազապ աղջիկ բերեմ քեզ արմաղան»³:

Դավիթը իմանալով այս մասին Կոզբադինին սուկալի կտտանքների է ենթարկում և դուրս շարտում Հայաստանից: Չայրացած Մելիքը իր հպատակ երկրներից այնքան զորք է հավաքում և շարժվում դեպի Հայաստան, որ զինվորները, մի-մի կում ջուր խմելով, ցամաքեցնում են Բաթմանա գետը:

Թշնամիների դեմ կռվի դուրս գալուց առաջ Դավիթը ձեռք է բերում իր հոր զենքն ու զրահը և հարձակվում արաբական բանակի վրա: Սկսվում է ահավոր ջարդը: Վերջապես արաբ ծերունու խնդրանքով դադարեցնում է կոտորածը և մենամարտի հրավիրում Մսրա Մելիքին: Ամենավերջին ու վճռական այս մենամարտում թուր կեծակիով երկու կես է անում Մելիքին, որից հետո անարքա, արաբական խաժամուժ դարձած բանակը փախչում է Հայաստանից: Սա փաստորեն վերջին պատերազմն էր, որից հետո Հայաստանը վերջնականապես ազատագրվում է արաբական լծից:

Հայոց պատմությունից հայտնի է, որ Բագրատունյաց արքայատոհմի հիմնադիր Աշոտ Ա Բագրատունու /885-890 թթ./ հաջորդեց ավագ որդին՝ Սմբատը, որի օրոք

¹ «Սասունցի Դավիթ», էջ 136:

² նույն տեղում, էջ 151:

³ նույն տեղում, էջ 203:

/890-914 թթ./ Ատրպատականի Սաջյան Ամիրայությունը հզորանում է, և արաբների կորցրած դիրքերը Հայաստանում վերականգնելու համար տևական պայքար ծավալում Հայաստանում: Բագրատունյաց թագավորության շատ քաղաքներ ու բերդեր գրավվում են: Սմբատ արքան գերեվարվում և գլխատվում է: Լրջորեն վտանգվում է Հայոց պետականության ապագան: Ահա այս չափազանց ծանր իրավիճակում էր, որ Սմբատի որդի Աշոտը վճռական պայքարի ելավ արաբների դեմ:

Աշոտ Երկաթի գահակալության տարիներին /914-929 թթ./ Հայաստանը վերջնականապես ազատագրվում է արաբական լծից և բռնում բուռն ծաղկման և զարգացման վերընթաց 130 ամյա փառավոր ուղի:

Ինչպես տեսնում ենք էպոսում առասպելական նյութը հնտորեն օգտագործվել է դարաշրջանի հանրահայտ գործիչների հետ կուռ միասնությամբ, որի նպատակն էր գործող պատմական անհատներին վեր բարձրացնելու, գոտեպնդելու, օժտելու ճակատագրի դաժան փորձություններում չընկճվելու կարողությամբ: Ջուտ երկրային ծագում ունեցող Աշոտ Ա-ին և Աշոտ Բ Երկաթին հոգեկան բարձր հատկանիշներով օժտված և բազում սխրագործություններ կատարած մարդկանց էպոս ստեղծողները վերագրում են դյուցազնական, առասպելական կերպարներին հատուկ գծեր: Ազգակցական կապ է հաստատվում հայ ժողովրդի մեջ ապրող առասպելական հնագույն կերպարների և այն հերոսների միջև, որոնք կանգնած են Հայաստանը արաբական լծից ազատագրելու գործի կենտրոնում: Ի դեմս էպոսի առանցքային այս երկու ճյուղերի հերոսների՝ Մեծ Միտի և Դավթի վիպական գործողությունների զարգացման ընթացքը դարձել է ազգային-ազատագրական պայքարի կուռ ու միասնական գաղափարախոսություն: Էպոսում գաղափարացված կարևորագույն հիմնադրույթների՝ ծագումնաբանական, ցեղային-արյունակցական կապով շաղախվում են հերոսների մի քանի սերունդներ: «Սասնա ճետերն իրար հոտ են առնում հեռվից»¹: Հայոց լեռներում զրնգացող հարազատի ծայրը լսելով, ամենածանր վիճակում գտնվողներն անգամ չեն երկյուղում: Էպոսում նվիրական է նաև հայրենիքի գաղափարը, հայրենիք, որի սահմաններում են կատարվում վիպական հերոսների սխրանքները: Ո՛չ մի գայթակղություն, ո՛չ ամուսնություն, ո՛չ փառք ու գահ Ջոջանց տան նախնիներին չեն կապում օտար երկրների հետ²:

Ազգային ընդհանրությունը ներքին կապ ու տրամադրություն է ստեղծում էպոսի բոլոր սերունդների միջև, բացահայտում հերոսական հատկանիշները և դրանք ծնող պատճառները: Էպոսում այնքան խոր ու բազմակողմանիորեն է արտացոլվում ազգային ինքնությունը, որ ուսումնասիրողները գտնում են, որ ժողովուրդներին ճանաչում են իենց էպոսներով և նրանց գլխավոր կերպարներով: Օրինակ՝ թուրք-օղուզական «Քորքուրի գիրքը» էպոսում պատմվում է, որ թուրքական միջավայրում պատանուն անուն չէին տալիս քանի դեռ նա չէր կտրել գլուխներ, չէր հեղել մարդկային արյուն: Նրանում մարդկանց գլուխ կտրելն ու արյուն հեղելը կատարվում էր ոչ միայն ռազմի դաշտում թշնամիների հետ բախման ընթացքում, այլև սովորական կենցաղային պայմաններում³:

Այս ֆոնի վրա առավել ընդծվում է Ջոջանց տան քաջերի վեհանճնությունը: Նրանք նույնիսկ թշնամիների արյունը անտեղի չեն թափում, թշնամու նկատմամբ ստոր միջոցների չեն դիմում, եթե նրան իր կաթով սնած կինը խնդրում է, ապա նա բաշխում է առաջին զարկը: Նրա մեծահոգության հիմքը հաղթանակի հավատն է, միայն կատարյալ ազատություն և անկախություն ունեցող ազգը կարող է կերտել Սասունցի Դավթի վեհ կերպարը⁴:

* * *

¹ Աբեղյան Մ., Երկեր, հ Ա, էջ 146:

² Նշվ. աշխ.,

³ Տե՛ս Միրզոյան Հ., Էպոսը որպես տվյալ ժողովրդի ինքնության ուսումնասիրության աղբյուր, (Օղուզական էպոսի օրինակով), «Հայոց ինքնության հարցեր», Ե., 2012, էջ 28:

⁴ Տե՛ս Օրբելի Հ., նշվ. աշխ., էջ 39:

Բայց ահա իրավիճակը արմատապես փոխվում է էպոսի 4-րդ ճյուղում, որի դյու-
ցազնը Դավթի որդի Փոքր Միերն է, սակայն, հորը և որդուն բաժանում է մոտ մեկ ու կես
դար և պատմաքաղաքական իրարամերժ իրավիճակներ:

Դավթի ժամանակի ճգնաժամ ապրող արաբական խալիֆայությանը հաջորդում
են վերելքի ուղին բռնած նոր գիշատիչ պետություններ՝ արևմուտքից Չմշկիկ Սուլթանը՝
Բյուզանդիայի խորհրդանիշը, արևելքից՝ Կոզբադնի թոռները՝ սելջուկները: Հակամար-
տություններն այս փուլում լայն ոգևորություն և հնչեղություն չեն ստանում, որովհետև
այժմ ուժերը խիստ անհավասար են: Փոքր Միերը նույնպես հզոր է, սակայն ստեղծված
պայմանները հնարավորություն չեն տալիս հասնելու ցանկալի հաղթանակի: Դավթի
ծեռքում քառասուն ջրաղացի քարի տակ պատսպարված Մսրա Մելիքին երկու կես
արած Թուր կեծակին այլևս չի կարողանում խոցել Միերի դեմ պայքարի ելած յոթ ծիա-
վոր հրեշտակներին, իսկ հրեղեն ծիու՝ Քուռկիկ Ջալալիի «Ոտ չէր դադրի վեր հողին»:
Դրա համար էլ Միերը.

«Ջծին առավ, քաշեց էկավ,
Հասավ Վանա մոտ սարի մի տակ:
...Թուր, որ էգար քարին,
Քար էրկու կողմեն փեղկվավ,
Ինք, իր ծին գնացին մեջ,
Քար էկավ, իրար կպավ»¹:

Փոքր Միերի դյուցազնական հատկանիշները թեև սերում են վաղ առասպե-
լաբանական նախահիմքից, բայց և այնպես, այն ևս ենթարկվել է վիպականացման,
գաղափարայնացման ու պատմականացման՝ կապվելով պատմական այն իրադար-
ձությունների հետ, որոնք տեղի էին ունեցել Բագրատունյաց հարստության անկման
ժամանակներում:

Պիտեր Քաուլին գտնում է, որ «Միերը մտնում է Ագռավաքար և հերոսական դարա-
շրջանը իր ավարտին է հասնում երկրի վրա»: Հետազոտողը գտնում է նաև, որ «Քննու-
թյան նյութ պետք է դառնա նաև էպոսի վերջավորությունը և Միերի Ագռավաքարի մեջ
մտնելը և նրանց առնչությունը Հայկական թագավորության անկման հետ»²:

Իրոք, Հայոց պատմությունից հայտնի է, որ Բագրատունյաց թագավորության նա-
խավերջին գահակալ Հովհաննես-Սմբատի /1020-1041 թթ./ մահից հետո բյուզանդա-
ցիները ներխուժել են Հայաստան՝ գրավելու 1023 թվ. Բյուզանդիային կտակված հայ-
կական հողերը: Սակայն հայկական զորքերը և Անիի բնակչությունը սպարապետ Վահ-
րամ Պահլավունու գլխավորությամբ ջախջախել են նրանց և գահ բարձրացրել Աշոտ Դ-
ի որդի, 18-ամյա Գագիկ Բ Բագրատունուն: Բյուզանդական զորքերի մի քանի անհա-
ջող արշավանքներից հետո, Կոնստանտին Մոնոմախ կայսրը բանակցություններ վա-
րելու պատրվակով, իր մոտ է հրավիրել Գագիկին և կալանավորել: Որից հետո 1045
թվին բյուզանդական զորքերը ներխուժել են Հայաստան, գրավել Անին և վերացրել
Բագրատունյաց թագավորությունը:

Կարծում ենք, որ էպոսի 4-րդ ճյուղի հիմնական թեման պատմական այս շրջա-
դարձային իրադարձությունների արձագանքներն են հանդիսացել: Ոչ միայն Գագիկի
մաքառումների ու դեգերումների, այլև նույնիսկ Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսի ազ-
գադավ արարքներն են իրենց արձագանքը գտել էպոսում:

«Սասունա ճամփին մեկ վանք կար.
Էդ վանքի անունն էլ Մատղավանք էր:
Դավթի թշնամի թագավորներ
Իմացան, որ Միեր պիտի գա,
Էդ ճամփով էրթա Սասուն,
Էլան, Էկան վանահորն ասին.

¹ «Սասունցի Դավիթ», էջ 318:

² Պիտեր Քաուլի, Գործողության զարգացումը «Սասնա ծռեր» էպոսում որպես բանավոր ավանդության
ազդակ, «Համաշխարհային ժողովրդական էպոսը և համաշխարհային էպիկական ժանրը», Ե., 2006, էջ
75, 79:

-ինչ ժամանակ Միեր գա, անցնի էստեղեն,
Մարդ դրկես, մեզի իմաց տա»¹:

Վանահայրն այդպես էլ անում է, որից հետո Միերը այդ վանքի անունը դնում է Մատնավանք²:

Փաստորեն՝ Փոքր Միերի քարաժայռում փակվելու դեպքով էպոսը չի ավարտվում: Ցեղի սպառված կենսական ուժի պահպանության հույսով է էպոսաստեղծ ժողովուրդը Միերին քարաժայռում պատսպարել: Պատմական իրականությունը վեր է ածվել վիպական-գաղափարականի: Էպոսաստեղծ ժողովուրդը ի դեմս իր գահազուրկ արքայի, իր պետականության վերածննդի գաղափարին է հավատացել: Եվ շատ հզոր է այդ հավատքի գործոնը: Այդ հավատով է հայ ժողովուրդը նաև իր Արտավազդ թագավորին պատսպարել Մասիսի անառիկ վիհում, իսկ Փոքր Միերին՝ Վանի քարաժայռում: Այդ հավատով ու գաղափարով է հայ ժողովուրդը դարեր շարունակ զենքը ձեռքին պայքարել իր ազատության ու անկախության համար, և քիչ թե շատ նպաստավոր պահին ազատագրել իր հայրենիքն ու վերականգնել ազգային պետականությունը:

¹ Սասունցի Ղազիթ, էջ 301:

² Նշվ. աշխ., էջ 303: